

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Факультет соціології
Кафедра теорії та історії соціології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

«Розвиток дискурсу відчуження в історії соціального теоретизування»

Спеціальність: 054 «Соціологія»

Освітня програма: «Соціологія»

Освітній ступінь: бакалавр

Кваліфікація: бакалавр соціології

Автор: Петрик Лев Сергійович,
студент 4 курсу

Науковий керівник: Соболевська Марина Олександрівна,
доктор соціологічних наук, доцент

Бакалаврська робота допущена до захисту
рішенням кафедри теорії та історії соціології

Протокол № _____ від «__» _____ 20__ р.

Зав. кафедри _____ проф. Судаков В.І.

Підпис

Київ-2021

Реєстрація _____
номер _____ дата, підпис лаборанта кафедри

Рекомендовано _____
до захисту підпис н.к. ініціали, прізвище н.к.

Результат _____
захисту оцінка _____ дата захисту

Голова ЕК _____
підпис ініціали, прізвище

Члени ЕК _____
підпис ініціали, прізвище

підпис ініціали, прізвище

підпис ініціали, прізвище

підпис ініціали, прізвище

Секретар ЕК _____
підпис ініціали, прізвище

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження розвитку дискурсу відчуження у соціальному теоретизуванні.....	5
Розділ 2. Формування дискурсу навколо концепту «відчуження» у соціально-політичних вченнях доіндустріального суспільства.....	9
Розділ 2.1. Відчуження як релігійний феномен у процесі піднесення до Бога (Плотін, Аврелій Августин)	9
Розділ 2.2. Відчуження як правовий феномен в теорії суспільного договору (Гоббс, Гроцій, Локк, Руссо)	10
Розділ 2.3. Відчуження як філософський феномен в працях представників німецької класичної філософії (Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель, Фоєрбах)	13
Розділ 3. Розгортання дискурсу навколо концепту «відчуження» в соціологічних та соціально-філософських теоріях часів індустріального суспільства.....	18
Розділ 3.1. Відчуження як феномен капіталістичної соціально-економічної формації і буржуазних виробничих відносин (Маркс)	18
Розділ 3.2. Відчуження як феномен аномії соціальної системи (Дюркгайм)	20
Розділ 3.3. Відчуження як феномен промисловізації суспільства (Вебер, Зіммель, Тьонніс)	22
Розділ 3.4. Відчуження як феномен процесів підсвідомості (Фройд, Горні)	26
Розділ 3.5. Відчуження як феномен екзистенції індивіда (Достоевський, Гайдеггер)	28

Розділ 3.6. Відчуження як феномен тоталітарних суспільств (теоретики Франкфуртської школи)	31
Розділ 4. Зміна концептуальних рамок розгляду «відчуження» в соціогуманітарному дискурсі постіндустріального суспільства	34
Розділ 4.1. Відчуження як феномен масового суспільства й культури (ван ден Гааг, Шилз)	34
Розділ 4.2. Відчуження як феномен аномії соціальної структури (Мертон)	38
Розділ 4.3. Відчуження як феномен постмодерністського суспільства (Бодрійяр, Фуко)	39
Висновки	43
Список використаних джерел.....	46

Вступ

Час ніколи не стоїть на місці. Як поступово змінюються суспільства: їхня матеріально-економічна база, культура й цінності, рівень життя та людського розвитку — так відбувається й постійний процес оновлення науки, зокрема соціогуманітарної думки.

Одним із понять, що зазнавали трансформацій і зміни внутрішньої наповненості є «відчуження». «Відчуження» — термін, котрий має декілька значень, а саме: правове, психологічне, філософське, соціальне тощо. У цій роботі ми намагатимемося знайти ту лінію, що проходить через час існування цього поняття, знайти ті нитки, що здатні зшити цей концепт у цілість.

Перший розділ дипломної бакалаврської роботи полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні даної праці: уточнення понять, наведення авторів тощо. Другий розділ присвячено доіндустріальним уявленням щодо відчуження, котрі представляли собою релігійне, правове і філософське міркування. У третьому розділі ми зосередимося на розвитку дискурсу відчуження серед науковців індустріального суспільства: тут виникають і соціологічне розуміння, і психологічне, і їхнє поєднання. Четвертий розділ матиме на меті розбір постіндустріальних підходів до вивчення відчуження, зокрема в контексті критики масової культури, структурно-функціоналістського методологічного підходу та постмодерністського аналізу дійсності.

Об'єктом дипломної бакалаврської роботи є дискурс відчуження в соціогуманітарному пізнанні та соціології;

Предметом дипломної бакалаврської роботи є розвиток дискурсу відчуження в історії соціального теоретизування;

Метою дипломної бакалаврської роботи є встановлення артикуляції та взаємореференції концептуальних рамок поняття «відчуження»;

Завдання:

1. Операціоналізація поняття «відчуження» шляхом встановлення тематичних вимірів дискурсивних рамок;
2. Реінтерпретація специфічних контекстів поняття «відчуження» у процесі змін прото- та соціологічної думки;
3. Локалізація поняття «відчуження» протягом історичного формування світоглядного інтересу.

За допомогу дякую науковому керівникові Соболевській М.О. та своїм батькам, які допомагали з редагуванням праці.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження розвитку дискурсу відчуження у соціальному теоретизуванні

У процесі теоретико-методологічного обґрунтування дипломної бакалаврської роботи нами буде, зокрема: уточнено поняття «дискурс» і «відчуження»; визначено можливі підходи до вивчення «відчуження», враховуючи їхні переваги і недоліки; наведено авторів і роботи, котрі будуть розглянуті; типологізовано суспільства й відповідним чином розташовано проаналізованих авторів тощо.

Перш за все, відповідно до «Філософського енциклопедичного словника», дискурс постає як «міркування, тобто послідовність логічних ланок, кожна з яких залежить від попередньої і зумовлює наступну» [Шинкарук, 2002, с. 156]. У такий спосіб дискурс «відчуження» є процесом і ходом трансформації уявлень щодо «відчуження» протягом розвитку соціогуманітарної думки людства.

По-друге, згідно «Енциклопедії політичної думки», відчуження — це «[ц]ентральне поняття в сучасній соціальній і політичній теорії, теології, соціології та психології... [В]ідчуження стосується умов відокремлення чи відсторонення. Термін походить від латинського дієслова „alienate“, що означає „роз'єднувати“, „усувати“ чи „відбирати“». Важливий компонент, що «останніми роками термін „відчуження“ страждає на надмірність значень. Для одних це аналітичне поняття із сфери соціології, для других — синонім невиразного відчуття Angst (відрази) чи навіть еппі (нудьги), а для третіх — центральне поняття критичної теорії. Значення цього терміна стало настільки багатим і розмаїтим, що деякі сучасні дослідники припускають: він став практично беззмістовним словом... [Д]еякі науковці навіть пропонували відмовитися від цього терміну взагалі» [Міллер, 2000, с. 52]. Таким чином, ми можемо заявити про проблему невизначеності, яка царює в сучасній соціогуманітарній думці, навіть конфлікту між різними можливими тлумаченнями. Досліджуючи зв'язок трансформації дискурсу відчуження із зміною типу

суспільства, автор намагатиметься привести категорії «відчуження» до спільного знаменника.

По-третє, основа поділу даної роботи на розділи базується на працях видатного футуролога Елвіна Тоффлера. У своєму *magnum opus* «Третя хвиля» ученим було запропоновано три загальні типи історичного розвитку суспільства, як-от: доіндустріальне (10 000 років до н.е. — друга половина XIX століття), індустріальне (друга половина XIX століття — середина XX століття) та постіндустріальне суспільства (середина XX століття — наш час), кожне з яких має властиві риси та характерні особливості в техносфері, соціосфері й інфосфері, як-от соціально-економічних відносинах, структуризації суспільства, соціальній мобільності тощо. Тоффлер використовував алегорію «хвилі» як настання нового етапу в ході історії суспільства, підкреслюючи, що людство постійно перебуває в процесі зіткнення цих «хвиль» [Тоффлер, 2000, с. 13—16]. У цьому можна впевнитися і в даній роботі, переконавшись, що далекі на перший погляд концепти «відчуження» насправді є досить перехресними і пронизуючими один одного.

Отже, базуючись на хвильовій концепції Тоффлера, варто віднести дослідників «відчуження» відповідно до типу суспільства, в якому вони жили і насамперед який вони вивчали. Автор мав на меті прослідувати розвиток дискурсу «відчуження» від моменту його виникнення аж до нашого часу. Задля розширення уяви щодо дискурсу «відчуження» до уваги цілеспрямовано беруться представники різних епох, держав, наук, шкіл і напрямків: він намагався дослідити це питання якнайширше, зважаючи як і на авторів, котрі безпосередньо асоціюються з об'єктом вивчення, так і на тих, що часто залишаються непоміченими або проігнорованими.

У такий спосіб перший розділ роботи ґрунтується на працях і поглядах представників доіндустріальних суспільств, а саме:

- Мислителів часів Античності — Плотіна та Аврелія Августина;

- Теоретиків суспільного договору — Гоббса, Гроція, Локка, Руссо — з-поміж трудів особливо потрібно виділити «Левіафана» Гоббса та «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» Руссо;
- Репрезентантів німецької класичної філософії — Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, Фоєрбаха — ключовими творами ми можемо назвати «Критику чистого розуму» Канта й «Енциклопедію філософських наук» Гегеля.

Другий розділ роботи ґрунтується на працях і поглядах представників індустріальних суспільств, а саме:

- Класичного марксиста — Маркса — для котрого ідея відчуження є наріжним каменем не просто конкретної роботи, а всієї творчості;
- Представника французької соціологічної школи — Дюркгайма — для якого відчуження підіймається в контексті суспільної аномії, зокрема соціологічного дослідження «Самогубство»;
- Німецьких соціологів-неокантіанців — Вебера, Зіммеля, Тьонніса — фундаментальною роботою ми водночас назвемо «Протестантську етику і дух капіталізму» Вебера;
- Психоаналітиків — Фройда, Горні — основною працею для нас є «Майбутнє однієї ілюзії» батька психоаналізу;
- Екзистенціалістів — Достоевського, Гайдеггера — увагу ми звернемо на повість «Записки з підпілля» і збірник «Час і буття» відповідно;
- Критичних теоретиків — членів Франкфуртської школи — місце магістральних робіт займають «Втеча від свободи» Фрома та «Діалектика Просвітництва» Горкгаймера й Адорно.

Третій розділ роботи ґрунтується на працях і поглядах представників постіндустріальних суспільств, а саме:

- Соціальних критиків — ван ден Гаага, Шилза — стрижнем є твори «Щастя та відчаю у нас немає міри» першого та «Теорія масового суспільства» другого;
- Структурного функціоналіста — Мертон — центральною працею для нас виступає мертонівська стаття «Соціальна структура й аномія»;
- Постмодерністів — Бодрійяра, Фуко — а саме книги «Символічний обмін і смерть» Бодрійяра й «Герменевтика суб'єкта» Фуко.

Загалом проаналізовані погляди дослідників на «відчуження» можна поділити на три умовні категорії: об'єктивний, суб'єктивний і синтезний (усереднений) підходи. Перша група розглядає «відчуження» як реальний, дійсний соціальний феномен, котрий має вплив на індивіда, передуючи індивідуальному (наприклад, Маркс); друга — як явище особистісне, персональне, внутрішнє (наприклад, Фройд); третя — як взаємозалежну річ, де важливу роль грає як соціальне, так і психологічне (наприклад, Франкфуртська школа). Кожний підхід має право на існування, водночас маючи і недоліки: об'єктивний підхід ігнорує особистість людини, редукуючи її до предмета без власної волі та свідомості; суб'єктивний навпаки нехтує тим, що людина — істота за своєю суттю соціальна й факт, що суспільство поза всяким сумнівом впливає на її життя; цілком логічним є примирення цих підходів шляхом їхнього сполучення.

Розділ 2. Формування дискурсу навколо концепту «відчуження» у соціально-політичних вченнях доіндустріального суспільства

Розділ 2.1. Відчуження як релігійний феномен у процесі піднесення до Бога (Плотін, Аврелій Августин)

Дослідники часів Античності, які займалися питанням відчуження, вбачали в ньому явище позитивне. Так, наприклад, для найвидатнішого представника неоплатонізму Плотіна відчуження — перетворення людини, яка «вийшла за свої межі». Це зміна, що виникає внаслідок процесу, коли людина підіймається над собою, щоб зануритися в Бога (Єдине). Душа, втративши самосвідомість, уже не диференційована від Бога (Єдиного). Плотін визначає кульмінацію споглядання як шлях до відчуження душі, котра, втрачаючи зміст та форму, підіймається з матеріального, примітивного, досягає Бога (Єдиного) і зливається з ним. У рамках системи Плотіна, відчуження — це стан, в якому душа позбавляється свого окремого існування і занурюється в Того, хто створив усе. Плотін та його послідовники підкреслюють роль відчуження у піднесенні і не вважають це спотворенням людського стану.

Християнський теолог Аврелій Августин уявляв відчуження як стан, в якому споглядання і екстаз тотожні, людська душа або дух піднесені і досягають своєї мети — єднання з Божественним. Як і у випадку з Плотіном, для Августина відчуження — це позитивне явище, цебто найвищий стан існування в єдності з Богом. Ця єдність вимагає, щоб людину «вигнали» з себе. Підняття над собою є необхідною передумовою справжнього споглядання. Це відбувається тому, що поки людина не відчужена від себе, вона залишається в царині роздумів, дискурсивного інтелекту, в якій знаючий і знане розділене. Оскільки ця відокремленість не може бути подолана, не позбавившись людського взагалі, піднесення до Божественної єдності є відчуженням людини від самої себе. Плотін та його послідовники, зокрема Августин, схильні ототожнювати стан екстазу зі

спогляданням духовних сутностей: або споглядання вимагає відчуження людини від себе як попередньої умови, або споглядання вважається тотожним відчуженню як екстазу.

Для Плотіна, знайти себе — це знати своє джерело. Звідси відчуження — це пік пізнавальної ескалації людини. Однак, оскільки занурення в Бога (Єдине), відчуження від себе є відокремленням від кінцевого, а отже, і обмеженого заради повноти нескінченності. Відчуження — це проміжна стадія, яка не є закінченням когнітивного чи психічного процесу. Безперечно, це індивідуальний випадок, тому що людина повинна бути піднесена відповідно до положення, на яке вона націлена. Інше питання — чи здатна вона тоді утримуватися на рівні цієї відчуженої від себе позиції [Rotenstreich, 1989, с. 3—5].

Розділ 2.2. Відчуження як правовий феномен в теорії суспільного договору (Гоббс, Гроцій, Локк, Руссо)

Для авторів раннього Нового часу питання відчуження було підняте під час поступу уявлень про суверенітет і владу, а саме розвитку так званої теорії суспільного договору. У своєму трактаті «Левіафан» мислитель Томас Гоббс аналізує процес виникнення держави і розвиток соціальних відносин. Якщо в своєму естві люди знаходяться в положенні «війни усіх проти всіх», де кожен вільний робити, що йому заманеться, і не існує навіть ніякої подоби на справедливість і мир, то завдяки ряду причин (страх смерті, бажання комфорту) відбувається укладання суспільної угоди, що урівнює права.

У природному стані кожен має право на будь-яку дію, навіть якщо це шкодить іншим. «Війна всіх проти всіх» знецінює життя, позбавляє її впевненості і гарантій. Договір на шляху до миру передбачає зречення від вседозволеності, встановлення певних рамок: я відмовляюся від можливості оволодіти тобою, якщо ти відмовляєшся від можливості оволодіти мною. Результатом і гарантом дотримання договору є держава.

У зреченні від свого права на будь-що є відмова від повної свободи. Але це необхідна умова на шляху до встановлення миру: порушення договору неодмінно викличе суворе покарання. Людина віддає частину своїх прав державі, аби та її захищала [Гоббс, 2000, с. 154—157].

Схожу думку висловлював і один з основоположників міжнародного права Гуго Гроцій. Держава — продукт волі людини, породжений потребою в суспільстві й підкріпленою її індивідуальною слабкістю. Таким чином, людина добровільно обмежує свободу для поліпшення життя. Навіть королі, котрі завжди були і є вище звичайного люду, відповідають перед Богом.

У середині держави суспільний договір, що наділяє владу суверенітетом, суттєво обмежує права, якими раніше могла користуватися людина у природному стані. Однак громадянське суспільство є проявом природи людини, а не її протиріччям. Вона погоджується з соціальним устроєм, а отже і законом.

Суверенність — це джерело справедливості. Закон — це перш за все те, що є правильним. Він накладає і зобов'язує те, що є слухним. Справедливості, для Гуго Гроція, в анархії немає. Безпека держави, як внутрішня, так і зовнішня, та свобода особистості можливі лише при дотриманні закону. Закон забезпечує порядок у державі та мир у світі, що є надзвичайно важливим, якщо людина хоче жити розумним та чесним життям, яке відповідає її природі [Leamon, 1982, с. 62—63; 117—118].

Мислителі епохи Просвітництва також не оминули питання відчуження як наслідку суспільного договору. Так, філософ Джон Локк, якого багато хто вважає «батьком лібералізму», присвятив досить часу розробці трудової теорії власності. Він вважав, що праця і дії людини є відчужуваними. Право володіння індивіда на працю та дію, будучи більшою мірою результатом індивідуальних зусиль та волі, може врешті-решт стати його цілком власною відчужуваною «приватною» власністю.

Для Локка, як і його ідеологічних попередників, обмеження природного права грають значно меншу роль в громадянському суспільстві, аніж в природному стані. Опісля укладання суспільного договору і утворення держави, відповідальність за умови життя закріплюються за представниками влади, котрі відтепер і надалі здійснюють регулюючі функції в інтересах соціуму. З точки зору звичайного громадянина, від нього вимагається тільки дотримання законів держави, при цьому забезпечення виконання зобов'язання достатнього рівня життя в країні покладено на владу, на відміну від природного стану, де кожен відповідав лише сам за себе [Schwarzenbach, 1988, с. 149—153].

Інший просвітник — енциклопедист Жан-Жак Руссо — розвивав ранню ліберальну теорію держави до моменту логічного припинення народного суверенітету як політичної демократії. Однак для Руссо політична демократія означає не позачасові принципи права, а буржуазні відносини у суспільстві, структурованому по суті через ринок.

Розуміння Руссо відчуження ґрунтується на уявленні, що соціальні відносини, котрі визначають самі індивіди, які завжди виконують волю у визначеній історичній формі, є фактичною основою тих сил, що уникають людського контролю. Суверенітет невідчужуваний, неподільний і абсолютний; влада в такому випадку не може бути нічим іншим, як правдою [Horowitz, 1986, с. 64; 66; 77].

На думку Руссо, відчуження — це надання або продаж, себто передача права. Оскільки піддані передають всі свої права державі, вони відмовляються від усіх претензій до суверена. Влада суверена обмежується законодавством, це означає, що апеляція до прав, якими володіли до вступу в суспільний договір, не може виправдати спротив законам. Суб'єкт не може, наприклад, апелювати до права на свободу, щоб уникнути призову на військову службу. Але учасник суспільного договору по-різному пов'язаний із державою та її громадянами. Як суб'єкти

громадяни відчужують свої права державі, щоб у своїх стосунках один з одним їхній суверен міг захищати їхні природні права.

Безпека, що гарантується державою, пов'язана з громадянськими свободами. Для того, щоб суспільний договір не був порожньою формулою, він включає мовчазну домовленість про те, що кожен, хто відмовляється виконувати закони, буде змушений це робити. Це означає, що він буде «змушений» бути вільним. Свобода тут визначається як захист від особистої залежності, від підкорення волі іншої людини. Визначений так, він сумісний із правовим примусом.

Завдяки відчуженню, притаманному суспільному договору, люди підпорядковуються системі безособових сил — системі, котру вони створюють колективно, але яка протистоїть їм індивідуально. Таке розуміння відчуження пов'язує його традиційне значення, як передачу прав, із додатковим значенням, що буде розроблено Гегелем та Марксом. Водночас трактування нерівності, особливо економічної, як порушення людської природи, відокремило його від попередніх теоретиків природного права, таких як Гуго Гроція, Томаса Гоббса й [особливо] Джона Локка, ставши відправною точкою для тривалої послідовності критиків — радикальних демократів, соціалістів, комуністів — які засуджували класовий поділ капіталістичного суспільства, апелюючи до прав людини. Невипадково, враховуючи погляди Жан-Жака Руссо на відчуження і нерівність, французький утопіст-історик XIX століття Луї Блан назвав його попередником того, що наразі зветься демократичним соціалізмом [Moore, 1991, с. 78—85].

Розділ 2.3. Відчуження як філософський феномен в працях представників німецької класичної філософії (Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель, Фюрбач)

Певний розвиток уявлень про відчуження ми можемо прослідкувати в працях представників німецької класичної філософії, зокрема її родоначальника Іммануїла Канта. Він розділяє світ на той, що існує поза людським досвідом — річ сама по

собі — і той, що тільки споглядається за посередництвом сприймання — річ для нас.

У контексті питання щодо пізнання світу Кантом виділялося поняття тотальності. Вона є системою взаємозалежних частин, котрі є більшим, ніж просто всі частини окремо, саме за рахунок їх зв'язків і взаємодії. Процес поєднання починається в апріорних формах зусиль суб'єкта пізнання. Для пізнавальних властивостей форми тоталізації відрізняються: на рівні чуттєвості такі функції виконують простір і час; на рівні розуму відбувається систематизація відповідно до регулюючих ідей (Бог, світ тощо); на рівні розсуду категорії структурують досвід і встановлюють спільність між елементами. Індивід не здатен пізнати тотальність, а отже неможливо пізнати і її частини, тому суть речей самих по собі залишається для пізнання людиною недосяжною.

Іншими словами, суб'єкт пізнання здатен не осягти безкрайне розмаїття об'єктивного світу, а лише мати приблизне, умовне уявлення про нього. Таким чином, істина завжди залишатиметься недоступним ідеалом, а єдність людського «я» можлива тільки як результат спотворення об'єктивної дійсності шляхом заломлення її опосередкованістю перцепції [Самардак, 2016, с. 609—610].

Послідовник Канта Йоганн Готліб Фіхте був першим, хто в своїх працях використовував термін «відчуження» не в релігійному або правовому, а філософському значенні слова. Пробувавши побороти несумісність між тотальністю належного і тотальністю дійсного через уподібнення змістовності суцього з самосвідомістю суб'єкта, він фактично зводив об'єкт пізнання до самовідчуженості суб'єкта.

«Я», за Фіхте, є водночас і суб'єктом, і об'єктом пізнавальної діяльності. Оскільки існує лише «Я», а «поза-Я» є таким собі віддзеркаленням, відображенням тотального суб'єктивного «Я», визначення об'єкта є «виштовхуванням» суб'єкта назовні, а сам об'єкт — відчуженим втіленням «Я» [Самардак, 2016, с. 610].

Послідовник обох, Канта і Фіхте, — Фрідріх Вільгельм Шеллінг — надавав ще більшого значення відчуженню як соціальному аспекту. Хоча загальна свобода є метою людства, намагаючись реалізувати власну свободу, люди можуть отримати результати, що є далекими, навіть протилежними їхнім прагненням і цілям. Так, стремління в реалізації свободи призводить до зворотного — уярмлення. Шеллінг намагався пояснити відчуження його діалектичною природою [Игнатов, 2011, с. 13—14].

Мабуть, найбільш впливово сформулював свої концепції понять «відчуження» один з найвидатніших філософів всіх часів і народів Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. Згідно першому з них, відчуження — вихід абсолютної ідеї на новий щабель розвитку. Шлях абсолютної ідеї до самої себе, до самопізнання пролягає у відчуженні — уречевленні, об'єктивізації, обумовленні — і його знятті. Наслідком відчуження абсолютної ідеї виступає основа природи та суспільства. Інакше кажучи, відчуження — процес породження з абсолютної ідеї всього суцього [Кривенко, 2002, с. 37—38].

За другою концепцією, відчуження — явище ринкової діяльності, під час котрої відбувається процес перетворення на товар внутрішніх атрибутів людини (згодом Карл Маркс окреслить це «фетишизмом»). Однією з найголовніших обставин такого перетворення є трансформація приватної власності з метода у намір. Буржуазне виробництво дає можливість перетворення чого завгодно, у тому числі й природжених потягів людини, у предмети договору купівлі-продажу. Через те що відчуження особистості відбувається у її свідомості, дорогу до звільнення людини слід шукати в тому самому місці.

Для Гегеля відчуження — не лише позбавлення, але й зворотне — заволодіння. З одного боку, праця втілює в предметних формах духовну наснагу індивіда, перетворює ідейне на матеріальне; з іншого боку, у праці лежить шлях до самореалізації, саморозвитку та методу опанування світу. Таким чином, саме Гегель

першим наголосив, що в основу відчуження покладено відторгнення життєдіяльного нутра індивідуума [Іванова, 2013, с. 65—66].

З позиції гегелівської діалектики, якщо людина в праці у відчуженні щось губить, то водночас — як винагороду за свою діяльність — вона й натуралізує досі небачені особистісні сутності. Як результат взаємовпливу людей у формі праці мислитель бачив і нові характери відчуження, як-от колективний уклад, соціальні інститути, права та обов'язки тощо. У такий спосіб Гегель трактував «відчуження», по-перше, як самовідкидання абсолютної ідеї, що веде до породження матеріального світу (первородне значення), по-друге, як самовитиск людини в процесі її активної діяльності (побічне значення).

Єдиний репрезентант класичної німецької філософії, який був прибічником матеріалістичного спрямування — Людвіг Фюєрбах — вів далі розпочате Гегелем, при цьому заперечуючи концепт ідеалістичного Абсолюту та відмовившись розглядати відчуження людини як похідне, вторинне. Будучи за своїми переконаннями гуманістом і намагаючись проводити здійснення аналізу відчуження з погляду людини, Фюєрбах зробив розворот у його вивченні, сприймаючи відчуження не як самодостатній факт, що було характерним для його попередників — Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля — а як такий собі інструмент для покращення буття індивіда.

Для філософа мова про відчуження завжди зводилася до відчуження лише індивіда — він локалізував трактування «відчуження» до відчуження людського. У фокусі його розгляду постала насамперед свідомість людини: її духовне, зокрема релігія. Саме в ній Фюєрбах бачив корінь відчуження — божественне є нічим іншим, ніж людським, звільненим тілесності, особистісних кордонів. Відчужуючи себе, свою суть, людина трансформує її в об'єкт і розпочинає поклоніння. Водночас божественне стає «реальним» і закріпачує свого творця, розпочинаючи

домінування над ним. Бог перетворюється на щось вічне та непогрішиме, а людина — радикально напроти — постійно нечестиве та провинне перед своїм же виробом.

Бог та людина стають на різні полюси — їхні стосунки стають відірваними, віддаленими один від одного до такої міри, що вони вступають у прямий конфлікт: аби Бог набрав силу, людина має її втрачати. Богослови, на думку Фоєрбаха, на те й критикували мирське, аби підсилювати це протиставлення між реальним положенням людини та відчуженим [ідеальним] образом. Відчужуючи себе, свої якості, людина слабкішає, аби посилити Бога: людські атрибути метаморфозуються на характерні для Бога: тривалість життя — на невмирущість, міць — на всемогутність, знання — на всевідання тощо.

Порятунок від відчуження філософ бачить у відмові від релігій, зокрема християнства. Аби стати справді вільним, вважав Фоєрбах, необхідно перестати бути рабом Божим, знайшовши сили стати самому собі газдою над власним життям. Знявши окупи віри, людина не матиме більше відчужуватися задля підкріплення Божества [Кузь, 2011, с. 127—129].

Отже, в першому розділі нами було проведено аналіз трансформацій, які зазнало поняття «відчуження» у часи доіндустріальних суспільств. Загалом можна виділити три основні сенси, які вкладалися у термін «відчуження»:

- Релігійне «відчуження» як піднесення до Бога, характерне для Античності та Середньовіччя;
- Правове «відчуження» як відмова від повної свободи, характерне для теоретиків суспільного договору;
- Філософське «відчуження» як компонент свідомості та самосвідомості індивіда і його діяльності, характерне для німецьких класичних філософів.

Найбільшого значення для соціології набув саме останній підхід, у чому ми матимемо змогу переконатися у наступних розділах.

Розділ 3. Розгортання дискурсу навколо концепту «відчуження» в соціологічних та соціально-філософських теоріях часів індустріального суспільства

Розділ 3.1. Відчуження як феномен капіталістичної соціально-економічної формації і буржуазних виробничих відносин (Маркс)

Німецький філософ-матеріаліст Карл Маркс, імовірно, є найвизначнішим стовпом у вивченні питання відчуження. Погляд марксизму настільки асоціюється з відчуженням у соціогуманітарному (та й загалом науковому) знанні, що насамперед дослідникам на думку спадає саме бачення Маркса на зазначену проблему. У дослідженні відчуження найвидатнішим Маркс також є і за своїм впливом: це проявляється і як у буквально прямих послідовниках (як-от ортодоксальних марксистах, неомарксистах і постмарксистах), так і вчених, котрі нехай особливо якимось і не пов'язані з марксизмом, але не змогли би не погодитися, що так чи інакше праці німецького соціолога позначилися на їхніх поглядах.

Інакше кажучи, оскільки саме Маркс був першим дослідником, хто запропонував безпосередньо соціологічне трактування поняття «відчуження» (а не теологічне/правове/філософське), вбачаючи в ньому насамперед явище соціальне, безліч подальших представників соціогуманітарних наук, які також розглядали цю проблему, певним чином зазнали впливу концепцій німецького філософа.

Будучи за своєю суттю економічним детерміністом, Маркс зводив проблему відчуження до риси соціально-економічних відносин. Відокремленість та відчуження випливають з буржуазних суспільних відносин, створюються, так би мовити, «ззовні», згодом з матеріального переходячи на внутрішній світ людини — яскравий приклад, як буття визначає свідомість.

У своїх багаточисленних трудах соціолог популярно здійснював системний аналіз капіталістичної соціально-економічної формації, що наскрізь пронизана антагоністичними суперечностями, які лише тільки нарастають. Змінивши

виробничі відносини шляхом соціалістичної революції, людина буде визволена від кайданів хижого панування експлуататорів, перестане бути товаром, врятувавшись від відчуження. Справа в тім, що джерелом будь-якого відчуження є відчуження праці, характерне для капіталістичної реальності. Таке відчуження слід розглядати як комплексний процес, а саме: по-перше, відчуження від результатів своєї праці, по-друге, відчуження від процесу виробництва, по-третє, відчуження від самого себе, по-четверте, відчуження від суспільства.

Оскільки результат трудової діяльності робітника належить капіталісту, бо саме другий є господарем засобу виробництва при створенні даного продукту, робітник відчужений від того, що власноруч і зробив.

Сам процес виробничої діяльності є кабальним. Ніхто не змушує робітника потіти біля верстата, окрім нього самого, аби спромогтися вижити в жорстокому світі. Робітник змушений піти на такий крок, і порятунку в нього немає. Клас капіталістів тримає на мотузці клас робітників: аби не згинуть голодною смертю, ти маєш працювати на власників виробництв, вимушений підкорюватися іншим, матеріально залежачи від них.

Крім того, процес виробництва в буржуазному суспільстві суперечить самому єству людини: людина істота не лише соціальна, але й частина природи. Абсорбуючи «технічною атмосферою» природу, робітник все далі її втрачає. Індивід працює не задля реалізації себе і своєї творчості, а через драконівську необхідність утілення процесу фабричного виробництва. Природа перетворюється на звичайне джерело сировини, взаємодіючи з яким, робітник все більше віддаляється від неї, потрапляючи у «ненатуральний» світ.

Зрештою, капіталістичний побут формує конфліктні відносини: як підкорений робітник конкурує з іншим знедоленим робітником, так навіть і буржуа протистоїть іншому експлуататору. Така соціально-економічна формація характеризується війною всіх проти всіх, котра перешкоджає утворенню родової

сутності особи, змушуючи бачити у колегах не товаришів, з якими вона насправді має бути на одному боці у боротьбі з гнобителями, а опонентів.

Шлях до порятунку від відчуження Маркс бачить у припиненні існування приватної власності на засоби виробництва, цебто революційній зміні соціально-економічної формації з капіталістичної на комуністичну. Реальність буржуазного соціуму завдає шкоди індивіду, робить його таким собі майже «неповноцінним», адже нівечить його сутність, спотворюючи природу особистості [Лесевицкий, 2012, с. 312].

Отже, за Марксом, відчуження — це явище, характерне для капіталістичної соціально-економічної формації, що вказує на стан неможливості контролю людини над результатами своєї трудової діяльності, аж до відвертого конфлікту між ними. Така колізія між творцем і продуктом суперечить naturi індивідуума, вона є цілковито штучною: досягнення «справжності» людини можливе подоланням відчуження праці (що має прояв у відчуженні від результатів праці, від процесу виробництва, від себе, від суспільства), тобто шляхом скасування приватної власності на засоби виробництва й переходом до комуністичного укладу.

Розділ 3.2. Відчуження як феномен аномії соціальної системи (Дюркгайм)

Цікавий концепт пропонує засновник французької соціологічної школи Еміль Дюркгайм. Він виділяє так звану аномію, тобто «беззаконня» або «відсутність регуляції», котра характеризується занепадом, деградацією соціальних норм, нігілізмом і зневагою до суспільного, відсутністю соціального порядку тощо: коротко кажучи, старі соціальні орієнтири й цінності вже пішли у небуття, а нові ще не встигли виникнути та закріпитися. Соціолог бачив причиною цього явища незлагодженість між потребами й інтересами частини членів соціуму та спроможністю їх реалізації.

Характерними рисами аномії є наявність у членів суспільства індіферентності, розчарування, неправомірної поведінки. Аномія втручається у

життя членів всіх верств соціуму як глибоке заворушення, але особливо вразливими перед нею є не- або слабо захищені особи, контакти котрих з суспільством чи соціальною групою порушені чи то навіть розірвані [Политкина, 2012, с. 148].

Індустріальним суспільствам, в одному з яких і жив Дюркгайм, притаманні сумбурність соціальних процесів та контроверза соціальних зв'язків і взаємовідносин: відбувається соціальна дезорганізація, а подекуди й навіть деструкція. Передумовою таких подій є соціальне відчуження, породжене суспільним поділом праці. Водночас грає роль не лише економічний чинник: інколи каталізатором стає невідповідність між суспільною ідеологією та індивідуальними поглядами окремої особи.

Підсумком втрати соціальної інтеграції стають суспільне відчуження чи самозаглиблення через порушення соціального орієнтування, як зовнішнього, так і внутрішнього. Однією з можливих форм такої відчуженої поведінки є, наприклад, самогубство. Науковець бачив за нею суто соціальні причини, заперечуючи психологічно-індивідуальне трактування даного явища. Дюркгайм відмічав, що найбільш розповсюдженими самогубства є в часи суспільних трансформацій та заворушень морально-етичного спрямування. Для нього самогубство, чотири види яких він виділяв: егоїстичне, альтруїстичне, аномічне, фаталістичне, — соціальний факт, коріння котрого пролягає у негативному ефекті соціальної структури суспільства на свідомість особистості. Іншими словами, усі чотири види самогубств впливають з соціальної млявості, безпорадності, відчуття покинутості, які унеможливають пристосування індивіда до мінливих умов життя.

Втративши орієнтири, людина губить і власну ідентичність та самоідентифікацію, наростають внутрішні особистісні розлади. Так, аномія з явища макросоціального стає мікросоціальним — відбувається перехід з суспільного рівня на індивідуальний: суспільна криза поширюється і на членів цього суспільства. У певному переносному сенсі можна сказати, що мешканців отруєє дім, у якому вони

живуть. У суспільстві не норма стає нормою, хворе — здоровим, соціальна інтеграція максимально ускладнюється, етика та культура слабшають і перестають бути елементом, котрий пов'язує — як результат, особа набуває цинізму, нігілізму, жорсткості та бездушності, аж до втрати сенсу життя й умисного спричинення власної смерті [Напсо, 2017, с. 65—70].

Отже, відчуження є одним з ключових елементів теорії аномії: «хвороба» суспільства перепадає і на його членів, беззаконня дурить мізки, зневір'я отруює душі, байдужність окупує серця тощо. Таким чином, на думку Дюркгайма, відповідь на питання відчуження та викликаних ним наслідках (наприклад, самогубстві) слід шукати не в персональних переживаннях та індивідуальних психологічних поясненнях, а в порушенні соціальної системи.

Розділ 3.3. Відчуження як феномен промисловізації суспільства (Вебер, Зіммель, Тьонніс)

Однією з популярних концепцій, котру розробляли німецькі соціальні теоретики кінця XIX — початку XX століття було уявлення про так звані «гемайндшафт» (спільноту) та «гезельшафт» (суспільство) — протиставлення неформального і казенного, чуттєвого й беземоційного, імпульсивного та раціоналістичного тощо. Перше є природнім, істинним, саме в ньому людина розкривається і є справді собою; друге, навпаки, є штучним, сурогатним становищем, що деперсоналізує й маскує особу, відчужуючи її. Численні дебати й листування про це проводили такі імениті соціологи як Макс Вебер, Георг Зіммель, Фердинанд Тьонніс, кожен з яких підмічав щось своє в тих соціальних явищах, які характерні для індустріального суспільства.

Так, Вебер займався вивченням процесів бюрократизації суспільного ладу, причина котрої лежить в раціоналізації людського буття. Одним із найяскравіших прикладів такої раціоналізації є секуляризація, або «розчаклування» світу — через знеречевлення та врегулювання відбувається позбавлення життя його

«священного» виміру, знедуховлення екзистенції. Як релігія відділилася від магії, так і механізація й розрахунок проростають з пуританської аскези, що доводить учений у своїй книзі «Протестантська етика і дух капіталізму».

Раціоналізація просочується в усі сфери соціального: в економічні відносини, в політичні процеси, і так далі. Саме завдяки їй уперше з'явився на світ той вид суспільства, що ми наразі зємо «індустріальним»: найбільш вирішальною властивістю останнього, яка відрізняє його від суспільств традиційних, є домінування формально-раціонального типу мислення. Найвищого значення же таке мислення набуває у бюрократичній системі [Орлов, 2017, с. 238].

Бюрократію Вебер розглядає як механізм керування. Раціональна бюрократія сформувалася в Новий час, насамперед сконцентрувавшись у внутрішньогосподарській діяльності масивних буржуазних підприємств і згодом досягаючи інших сфер суспільного життя, поволі випроваджуючи традиційну (патримоніальну) модель влади. До характерних рис раціонально-бюрократичного стилю керівництва належать, зокрема, сувора субординація, підлеглість службовця лише своїм сукупностям обов'язків, проходження спеціальної підготовки, поділ праці та неухильна спеціалізація, жорстке регламентування ходу діяльності й, урешті-решт, процес створення документації. Саме бюрократичне врядування є найбільш довершеною формою управління через свою безвідмовність, коректність, надійність, максимальну продуктивність та ефективність.

Через те що бюрократія є найоптимальнішою системою панування, для задоволення запитів сьогодення вона є неодмінною. У якомусь сенсі соціум приречений на бюрократію, адже єдиною альтернативою виступає, вважає Вебер, дилетантизм. Негативним наслідком бюрократії є поява гомогенності, формальної невиразності [Вергун, 1999, с. 21—22]. На зміну людині приходять гвинтик в системі, на зміну колективу — величезний мурашник, на зміну людському духу і

природі — бездушний сірий колір і мертво повітря. Іншими словами, відбувається відчуження людини.

Схоже бачення на вплив індустріального суспільства мав і Георг Зіммель. Будучи представником пізньої «філософії життя», він протипоставляв «життя» механістичному та безперечному, натомість вбачаючи в ньому органічний і незавершений процес. Так, відчуження є частиною загальної кризи й трагедії культури, під якої соціолог розуміє удосконалення людської душі шляхом духовно-історичної діяльності. Зі свого боку трагізм культури в тому, що життя, котре породжує усякі форми культури, які згодом поступово віддаляються від нього, позбувається змісту й мети. Ба більше, частки культури, які людині неможливо уникнути чи зігнорувати, теж пригноблюють її.

Ставив Зіммель і питання масової культури: так, особа, котра жила в тогочасному суспільстві, змушена була відповідати декотрим стереотипам поведінки, що імплантуються крізь книжки, кінематограф, моду тощо. Через полегшення сприймання і відновлення такої культури, вона є досяжною для широких мас споживачів. Мода та масова культура є продуктом дуалістичної природи людини, що поєднує як індивідуальне, так і колективне: людина є егоцентричною за своєю суттю, але водночас бажання відповідати моді є прагненням бути частиною соціальної групи, об'єднаної спільною метою.

Тодішня людина весь час перебуває під тиском зіткнення логіки духовного особистісного зростання з логікою культури. Компоненти людського духу можуть противенствувати між собою, що веде до внутрішніх ворожнеч і конфліктів — ці протилежні безперервні життєві рухи фактично «розривають» свого володаря.

«Скам'янілі» відносини примусово володарюють не лише над економікою, а й над усіма сферами культури. Продукти людської діяльності вириваються з-під контролю господарів, і не окремий індивід, ні соціальні інститути вже не здатні опанувати їх. Завдяки науці і техніці, що з часом стають складнішими та точнішими,

вироби культурних цінностей теж стають все більш майстерними, ажурними, а контроль над ними потребує все більших зусиль.

На думку вченого, суспільствам слід взяти до тями культуру як дещо монолітне й шукати шляхи керування та впорядкування нею. Кінцеві результати науково-технічного розвитку є негаданими, адже невідомі міра й напрямок справдження здобутих знань і технологій. Такий технологічний песимізм проявляється також і в уярмленні наукою і технікою людини, її мови, мистецтва, моральності й подібного.

Таким чином, під відчуженням Георг Зіммель розумів ситуацію протиставлення особистістю себе іншим, світу загалом або власному духовному початку. Проявляється відчуження в усамітненості (занедбаності), душевній ізольованості, протиріччі з суспільними цінностями й культурними нормами, духовній кризі (віддаленні від себе). Зовнішніми чинниками, котрі спричинюють поширення відчуження, є, зокрема, занепад моралі, соціальне об'єктивування, техноцентризм; внутрішніми — як негативні (як-от духовна кволість і втеча від реальності), так і позитивні фактори (як-от особистісне зростання та пошук свободи) [Куняшова, 2014, с. 125—127].

Ще один класик німецької (та й загалом світової) соціології Фердинанд Тьонніс досліджував різницю між доіндустріальним та, власне кажучи, індустріальним суспільствами. Загалом як певний ідеальний тип він вводить поняття «гемайндшафт» (спільнота) і «гезельшафт» (суспільство), де перше належить до традиційного облаштування соціальних груп, а друге — до індустріального.

Гемайндшафт — це вид об'єднання, пов'язаного «природними» зв'язками, який опирається на щиросердні стосунки та позастатусну стійкість. Соціолог вважав, що всі тогочасні соціуми свого часу пройшли етап гемайндшафту, а деякі його залишки досі можна знайти в сільських порядках і сімейно-родових

відносинах. Зі свого боку гезельшафт — безпосередньо модерне суспільство, котре ґрунтується на практичному реалізуванні суб'єктами персональних намірів, при цьому колаборація здійснюється формалізовано та деіндивідуалізовано. Утім, варто розуміти цей поділ на «спільноту» і «суспільство» не лише історично, а радше функціонально.

Суспільний поділ і спеціалізація невідворотно вели до втрати колективності, занепаду інтимного: відбувається відчуження людини від її природи в бік сліпого раціоналізму. Якщо раніше людина була продуктом «живого», то віднині вона зростає в атмосфері деперсоналізованості та щораз більшого ділового знеособлення. Замість щирості — бізнес, замість вірувань і традицій — право, замість близьких людей (найближчих соціальних кіл) — безособистісні об'єднання і таке інше [Одарич, 2014, с. 75—76].

Отож, на думку загальновизнаних німецьких соціологів Макса Вебера, Георга Зіммеля та Фердинанда Тьонніса, відчуження є характерною рисою індустріального суспільства. Перехід від доіндустріального соціуму до індустріального сприяв технізації та формалізації людського життя, позбавлення його особистого виміру. У певному сенсі відбувається така собі «роботизація» індивіда, що, звичайно, відсуває його від людської природи — речі інтимної, глибоко потаємної та за своєю суттю далекої від встановлених суспільством сьогодення залізних рамок, що сковують її.

Розділ 3.4. Відчуження як феномен процесів підсвідомості (Фройд, Горні)

Проблема відчуження людини не залишилася поза увагою учених-психологів. Так, одним з перших, хто розглядав це питання в психологічному розрізі, був психоаналітик Зигмунд Фройд. Відповідно до нього, відчуження, поперше, є проявом дитячої свідомості людини, котра перебуває під впливом чужих більш міцних енергій (матері та батька) і, зростаючи, береться до проєктування рис

батьків на навколишній світ: зокрема, саме у відчуженні Фройд бачить коріння будь-якої релігії, такого собі опіуму для невротика [Осин, 2007, с. 72—73].

По-друге, відчуження розглядається як невід’ємна властивість людської психіки, котра базується на внутрішньо-особистісному протиріччі, тому під увагою Фройда були індивідуальні характеристики особи, а не суспільні обставини її життя. Відчуження зароджується в конфлікті між персональним несвідомим та соціальними приписаннями: «руки» несвідомого «зв’язані» суспільством, через що виникають неврози, які, власне, і відчужують особу від власного «Я» (деперсоналізація) або від навколишнього світу (аллопсихічна деперсоналізація) [Гончарова, 2015, с. 34].

Інша видатна представниця психоаналізу Карен Горні вбачала у відчуженні сприйняття невротично невідповідного уявлення про себе індивідом. Вона акцентувала різницю між «актуальним Я», себто тим, що наразі представляє собою особа, і «справжнім Я», тобто життєвим нутром, внутрішнім двигуном: відчуження від «актуального Я» полягає в апатичності особистості до власних емоцій та міркувань, віддаленості свідомості людини щодо її існування, відрази чи байдужості до себе, втраті інтересу до життя; відчуження від «справжнього Я» слід шукати в неспроможності індивідуума бачити в собі діяльну силу, спроможну на зміни, «погашенні внутрішнього жеврива», нездатності реалізування свого справжнього потенціалу [Осин, 2007, с. 73].

Відповідно, психоаналітики (Зигмунд Фройд і Карен Горні) тлумачили відчуження як певний психологічний процес, що породжується у підсвідомості людини. Зіткнення між психічним і соціальним та порушення самосприйняття ведуть до невротизму, що разом з тим викликає віддалення особистості або від самої себе, або від навколишнього простору. Позбавлення відчуження (якщо точніше, неврозів, які його викликають) можливе, на думку психоаналітиків, через психологічну терапію невротичних розладів.

Розділ 3.5. Відчуження як феномен екзистенції індивіда (Достоевський, Гайдеггер)

Не пройшли осторонь питання відчуження філософи-екзистенціалісти: як ранні — наприклад, Федір Достоевський — так і більш пізні — наприклад, Мартін Гайдеггер.

Ідеї взаємовідносин людини і суспільства, відчуження особистості від інших осіб та світу пронизують творчу діяльність класика світової літератури Федора Достоевського: розуміючи, що цілісність взаємодій зруйновано й у відносинах і між людиною та природою, і між людиною та соціумом, і у духовному світі окремої людини, мислитель намагався знайти шлях поєднання, об'єднання раніше розрізненого народу, суспільства, людства, водночас з досягненням кожною людиною нерозривності та злагодженості.

Характерно, що для Достоевського притаманним є синтез між, власне кажучи, екзистенціальним та марксистським підходами щодо проблеми відчуження. Так, переживши арешт, суд та врешті-решт заслання в Сибір через антидержавну діяльність, а саме пропагування ідей утопічного соціалізму, він гарно усвідомлював бездонне провалля, котре утворилося між привілейованим станом, дворянством, та простим людом: суперечність між ними, радикальна відірваність вела до дроблення, занепаду народу загалом та кожного індивіда окремо. Якраз відбуваючи каторгу, письменник на власні очі побачив усю звірину розлюченість, глибоку відразу звичайних засуджених до позбавлених волі дворян; ворожнечу рядових каторжан до представників знаті, які, як вважалося, ніколи не мали таких бід і ніколи так тяжко не працювали, як челядь. Услід за Марксом, Достоевський у своїх листуваннях і творах де-факто підкреслював наявність гострого антагонізму між вищим та нижчим класами, покладеного в самій структурі тодішнього російського суспільства.

З іншого боку, публіцист був одним із перших, хто запропонував екзистенціальне трактування феномену відчуження. Так, головний герой повісті «Записки з підпілля» знаходиться в пошуках справжнього себе, свого життя і своєї самості, повставши проти тиску суспільства на індивідів, що викривляє їхнє істинне «Я». Суспільство нав'язує свої цінності ззовні — підвищення статусу, збагачення, визнання — разом з тим індивідуальне поступово щезає з життя людини. Достоевський зображує це через персонажів, котрі зламалися, підкорилися суспільному змушенню — випускників елітної школи, яку закінчив головний герой твору. Їм цілковито байдуже на внутрішній, духовний саморозвиток, інші люди для них є чимось далеким, чужим, невиразним: максимум, чого вони здатні прагнути — м'яке крісло чиновника. Фактично вони виступають рабами речей, грошей, товарів, спесиво зневажаючи тих, хто існує самостійно, не за шаблоном, виступивши проти диктату соціуму, намагаючись врятувати справжнє «Я» [Лесевицкий, 2012, с. 311—315].

Отже, в творчості Федора Достоевського, окрім екзистенціалізму, прослідковуються прояви також і марксизму, створюючи такий собі синтез, взаємодоповнюючи один одного. Філософ бачить зовнішнє коріння відчуження в соціально-економічних відносинах, в суспільній ієрархізації; водночас внутрішнє джерело відчуження прослідковується як результат «проковтування» індивідуального суспільним, як підкорення і капітуляція людини перед соціумом — здача власних інтересів, натомість культивування штучного, фальшивого життя (а ще точніше навіть буде сказати «існування»).

Однозначного впливу Достоевського на свої погляди, у тому числі й на проблему відчуження, зазнав крупний німецький філософ Мартін Гайдеггер. Він, зокрема, шукав ефект впливу, який здійснювало на особистість масове суспільство. Зовсім не випадково Хосе Ортега-і-Гассет окреслив ХХ століття часом заколоту мас: народонаселення невблаганно росте, традиційні внутрішньосуспільні відносини зникають, на загальносвітовому рівні відбувається маніпуляція

свідомістю колосальної кількості людей, впровадження в їхнє мислення стереотипів поведінки, поглядів, бажань тощо.

Гайдеггер вважав, що в подібних процесах і лежить основа відчуження — втечі особи від самої себе, від свого «Я». Людина вже не належить собі: майже ніколи не має роздумів щодо сенсу свого буття, цілі свого існування, власної самобутньої стезі, натомість будучи пориненою у життя тривіальних потреб безбарвного життя суспільства споживання. Масове суспільство спрощує, збочує людину, редукуючи життя до існування, знищуючи дещо вище, дещо унікальне в особистості. Суспільство споживання веде до відмирання за непотребою гуманістичної природи особистості, натомість пропонуючи одну лише банальність і фіктивність. Особа в масовому суспільстві завжди наче в стані сну, адже свідомість її вимкнена.

Таке життя індивідуума, характерне для тогочасних суспільств, Гайдеггер визначив як «знеособлене існування»: неначе лялька в руках дитини, людина копіює дії інших, навіяну мову та жести тощо. Індивідуальність відчужується, персональне губиться в знеособленому. Подібне існування неминуче веде до невідвратно втрати людиною самої себе, свого справжнього «Я», котре приречено на зникнення в суспільному. Урешті-решт, знеособлене існування стає нормою, стандартом, його помилково вбачають «істинним» та «правильним» [Лесевицкий, 2012, с. 312].

Таким чином, для Гайдеггера відчуження є наслідком установалення масового суспільства, або суспільства споживання. Індивід стає таким собі роботом, який ніколи не замислюється над сенсом, а тільки повторює встановлені ззовні команди. Така вічна гонка по колу, такий пошук себе в речах внаслідок втрати себе справжнього, таке розуміння стану речей як «природнього» є неможливістю реалізації духовної енергії та власної сутності особистістю.

Отож, тематика відчуження людини була досить-таки актуальною для екзистенціалістів: як і для родоначальників даного напрямку (Федір Достоєвський), так і для більш пізніх представників (Мартін Гайдеггер). Екзистенціалісти вбачали причини відчуження у соціальній реальності, що оточує людину. Саме соціум є механізмом, котрий знеособлює індивіда: персону є заручником обставин, які спотворюють її «Я». Розвиток суспільства невідворотно веде до викривлення особистостей його членів, заміщення справжніх сутностей штучними: вроджене замінюється нав'язаним, дійсно потрібне — надуманим, щире і сердечне — холодним і далеким.

Розділ 3.6. Відчуження як феномен тоталітарних суспільств (теоретики Франкфуртської школи)

Представникам Франкфуртської школи ми можемо бути вдячними за розробку так званої критичної теорії, що де-факто представляла собою оновлення ідей марксизму до умов ХХ століття через залучення новітніх підходів, як-от: неогегельянства, фрейдизму, «філософії життя» тощо, через те, що реалії розвитку та перетворення індустріальних суспільств на постіндустріальні вимагали свіжий погляд у осмисленні докорінних трансформаційних змін соціального буття індивідів: погляд класичного марксизму поза всяким сумнівом застарів та вже не був здатним дати пояснення подіям, що відбувалися [Шевченко, 2009, с. 97—98].

Оскільки критична теорія є синтезом праць, зокрема, Карла Маркса, Зигмунда Фрейда й Макса Вебера, погляд франкфуртців на відчуження теж представляє собою щось на кшталт сплаву концепцій вже проаналізованих авторів. Від Маркса критиками було позичено гостре викриття капіталістичної системи та буржуазних відносин, від Фрейда — підсвідомість процесів, від Вебера — критику індустріального суспільства (котре, вважали вони, за своєю суттю завжди є тоталітарним (і неважливо, воно проголошено комуністичним чи ліберально-демократичним)).

Деякі представники даного напрямку, як-от Еріх Фром і Герберт Маркузе, загострювали увагу на індивідуальних проявах відчуження (I): об'єктом вивчення була особистісна поведінка індивідуума, його персональна калейдоскопічна свідомість; інші, як-от Макс Горкгаймер та Юрген Габермас, розглядали відчуження як об'єктивне явище (II), вивчення котрого полягає в дослідженні соціально-економічних відносин і факторів, що властиві таким суспільним організаціям; ще один із варіантів вивчення відчуження, характерний для, наприклад, Вальтера Беньяміна та Теодора Адорно, полягав у переміщенні аналізу в культурологічну й естетичну галузі (III).

Критичними теоретиками було запропоновано декілька можливих стежок до порятунку від відчуження: по-перше, індивідуальний підхід (I), що полягає в психотерапії, а саме психоаналізі; по-друге, соціальний підхід (II), який пропонує нейтралізацію відчуження або через політичну революцію, або через плавну перебудову суспільних порядків; по-третє, ліквідація відчуження завдяки продукуванню констелятивного мислення (III) шляхом поширення сюрреалістичного мистецтва та новітніх текстуальних стратегій [Льовкіна, 2018, с. 138].

Таким чином, в умовах швидкісних змін ХХ століття представники Франкфуртської школи запропонували розмаїття можливостей поєднань класичного марксизму з іншими підходами, зокрема психоаналізом та веберіанством. Єдиного догматичного погляду на відчуження і його подолання не було: дехто загострював увагу на індивідуальному рівні буття окремого індивіда, дехто піддавав аналізу соціально-економічну структуру суспільства, а хтось звертався і до культури. Відповідно, і шляхи вирішення проблеми відчуження були запропоновані різні: як на особистісному (мікросоціологічному), так і на глобальному (макросоціологічному) рівні.

Отже, у другому розділі нами було проведено аналіз трансформацій, які зазнало поняття «відчуження» у часи індустріальних суспільств. Зокрема, можна виділити декілька основних підходів, притаманних вивченню відчуження:

- Відчуження як елемент (водночас підсумок і причина) капіталістичного способу виробництва, що є характерним для марксистів;
- Відчуження як наслідок аномії соціальної системи, котра переходить і на членів даного суспільства, що є характерним для представників французької соціологічної школи;
- Відчуження як явище індустріалізованого суспільства («гезельшафта»), яке знеособлює і віддаляє один від одного індивідів, що є характерним для німецьких неокантіанців;
- Відчуження як психологічний процес зіткнення інстинктивного та соціального, що є характерним для психоаналітиків;
- Відчуження як плід передування трагічної екзистенції людській есенції, що є характерним для екзистенціалістів;
- Відчуження як риса впливу тоталітарного суспільства (у тому числі й декларованого «ліберально-демократичним» або «комуністичним») на сутність людини, що є характерним для теоретиків Франкфуртської школи.

Бурхлива середина ХХ-го століття стала моментом переходу розвинених західних суспільств на щабель так званого постіндустріалізму, погляди науковців на проблему відчуження часів котрого ми розглянемо в наступному розділі.

Розділ 4. Зміна концептуальних рамок розгляду «відчуження» в соціогуманітарному дискурсі постіндустріального суспільства

Розділ 4.1. Відчуження як феномен масового суспільства й культури (ван ден Гааг, Шилз)

Розроблена ще в епоху індустріальних соціумів концепція відчуження як елементу, яка виникає внаслідок впливу масовізації суспільства на буття людини, зазнала логічного розвитку й при переході до наступної ланки розвитку соціуму — постіндустріалізму. Науковці продовжували удосконалювати цей підхід, адаптуючи його до новітніх умов і явищ, характерних для нового етапу соціального поступу. У цьому підрозділі ми, зокрема, розглянемо двох соціологів, які працювали в один час і в одній країні, проте мають різні висновки щодо відчуження в постіндустріальному (масовому) суспільстві.

Так, першим з цих двох відомих дослідників був американський соціолог нідерландського походження Ернест ван ден Гааг. Для нього головною загрозою масової культури є уодноманітнення створення продуктів духовної діяльності. Паралельно уніфікації та втраті різноманітності працею відбувається й стандартизація задоволення потреб, зокрема продуктами культури. Індивідуальний підхід при створенні продуктів неможливий через неспроможність масового виробництва до його залучення. Сучасна людина ніби постійно перебуває в перегонах по зачарованому колу — між молотом та ковадлом монотонності виробництва й споживання.

Ван ден Гааг вимальював логічний ряд причин і наслідків: масове виробництво створює масове суспільство, масове суспільство створює масову культуру, масова культура створює масову людину — грубу, обмежену, неблагопристойну. Їй огидне високе, величне — вона хижа до освіти та мистецтва, любить спрощення, банальності, розвиток її не цікавить, потребує лише хліба та видовищ, котрі не вимагають особливих зусиль для аналізу. Така особа штучна,

наскрізь кривоприсяжна: вона не шукає сенс, а втікає від нього, ховаючись у споживанні [Крючкова, 1976, с. 161—162].

Споживач є не окремим індивідом, а частиною натовпу. Намагаючись удовольнити потреби кожного або принаймні більшого сегменту населення, виробники товарів не здатні задовільнити нікого: усереднене значення має на меті відповідати вимогам кожнісінького смаку — саме через це воно є фіктивним, адже середньої людини не існує, і тому не здатне справджувати жодне бажання. Намагання створити цю усереднену людину є, таким чином, знуцанням над особистістю й над смаком будь-кого.

Товари масового суспільства не є відповідними до уподобань ані виробника, ані споживача. У них відсутня унікальність, водночас їх намагаються презентувати як щось оригінальне. Працюючи в умовах конвеєрності, люди відчужуються, утім заробляють і мають змогу витратити гроші на споживання, разом з тим знову відчужуючись — цього разу через відмову від власних смаків і приміряння рамок «усередненості». Виробництво й споживання знеособлених товарів веде до культивування знеособлених людей.

Фабричність виробництва поширюється на суспільне та індивідуальне буття — життя людини вже давно визначено й має відповідати певним стандартам: народження, школа, робота, одруження, діти, онуки, смерть. Намагання знайти самобутнє, вибитися з течії, не вітаються. Ван ден Гааг порівнює пропалювання життя з водінням авто: здається, що ти за кермом і ти керуєш, ти володар своєї долі, але наяву підконтрольний правилам, дорожнім знакам та кольорам світлофору — насправді не ти ведеш автомобіль, це тебе ведуть.

Масова культура не ставить собі за мету викликати в індивіда почуття чогось особистісного, глибокого — її ціль розважати, до того ж доволі-таки вульгарно, максимально спрощено. Соціолог проводить паралель редукування кохання, речі

піднесеної та романтичної, до звичайного статевого контакту. Маскультура породжена не бажанням творення, а вконтентовуванням звеселянь.

Культура масового суспільства відчужує особу від власного досвіду, духовно ізолює індивідів, відмуровуючи їх один від одного, від реальності та від самих себе. Неперервне тиснення на особистість стає на перешкоді осягання потягів та реалізації пристрастей: як наслідок або аура безпорадності, або — на іншому полюсі почуттів — гіперактивна діяльність. Іншими словами, індивід потрапляє під тиск гнітючого занепокоєння: у першому випадку — безпристрасного, кволого, у другому випадку — бентежного, панічного.

Дійсно позбутися цього сум'яття не здатні жодні засоби відволікаючого впливу: людина відчуває, що не вміє самостійно й незалежно сприймати світ, котрий її оточує, і ніякі запропоновані маскультурою потіхи не зможуть компенсувати їй це вміння. Ось тому сучасний індивідуум такий безутішний і ненатлений, бодай масове суспільство й намагається переконати, що «щастя вже майже тут, тільки-но потрібно придбати наш товар». І що би воно там не стверджувало, у дійсності таке етернальне переслідування задоволень лише знесилоє та струджує: хто безперестанно гонить час, досить рано його позбавляється [van den Haag, 1957, с. 530—537].

Альтернативну думку щодо масової культури й викликаного нею відчуження висловлював визначний американський соціолог Едвард Шилз. На його думку, справді чистої культурної соборності ніколи не існувало, натомість завжди паралельно присутні три рівня культурного розвитку, котрі різняться своїми естетичними, розумовими й етичними засадами та поширені серед різних суспільних верств, а саме: по-перше, висока, або елітарна культура; по-друге, низька, або вульгарна культура; по-третє, пересічна культура, що є перехідною ланкою між високою та низькою культурами.

На відміну від ван ден Гаага з його похмурим поглядом на поточний і майбутній стан речей, Шилз був налаштований більш оптимістично: він визнавав, що масове суспільство зміщує співвідношення культур у сторону пересічної та низької, однак підкреслював, що це відбувається через приєднання до них тих, хто раніше був відірваний від культурної діяльності. Висока ж культура повсякчас перебувала у загострених відносинах з соціумом, утім резонні досягнення сьогоденних наук і мистецтв перекреслюють твердження про її занепад, а поширення якісної освіти аж навпаки підсилює її позиції та дає надії на прийдешність [Крючкова, 1976, с. 162—163].

Таким чином, Шилз скептично сприймав концепцію відчуження як феномену масової культури: на його переконання, критикани масового суспільства бачили лише одну сторону медалі, не помічаючи або навіть свідомо ігноруючи іншу. Негативні процеси дійсно є, однак паралельно можливо й трактування цих явищ як позитивних: так, наприклад, відчуження є логічним продовженням веберівського «розчаклування» світу, аморальність і безвір'я можливі через зменшення тиску суспільства на індивіда тощо.

Масове суспільство породжено як відповідь на неегалітарну пуританську владу, котра вороже сприймала все те, що, як вона вважала, відвертало народ від праці й запалювало серед нього непокірливість. До встановлення масового суспільства, егалітарного та плюралістичного, нижчі класи були вимушені існувати зовнішньо безкінечно злидінними та голодними, а внутрішньо — у край убогодуховними та невігласними. Саме тому, на думку Шилза, визволення упосліджених широких верств населення та принаймні змога встановити справедливе, демократичне суспільство перебільшують ті негативні явища, які приписують критики масового суспільства, власне кажучи, масовому суспільству і його складовим: культурі, цінностям і тому подібному [Shils, 1963, с. 42—43].

Відповідно, ван ден Гааг і Шилз погоджувалися, що масове суспільство здійснює значний вплив на життя індивіда, утім першого ми можемо назвати «масовим песимістом», а другого — зворотно — «масовим оптимістом»: якщо ван ден Гааг був переконаний у негативному впливі маскультури на особистість, у відчуженні людини й перманентному стресі, то Шилз вважав, що краще вже хай буде так, аніж як раніше у доіндустріальних суспільствах і що насправді не такий страшний чорт, як його малюють.

Розділ 4.2. Відчуження як феномен аномії соціальної структури (Мертон)

Постіндустріальним ідейним продовжувачем Дюркгайма, натхненним на розвиток концепції аномії, є американський класик структурно-функціоналістського методологічного підходу Роберт Кінг Мертон. Він оновив поняття «аномія», розуміючи під нею спричинений соціально процес руйнації опорних елементів культури, насамперед моральних норм. При раптових і значних поворотах щодо питання суспільних ідеалів і моралі деякі соціальні групи вже не здатні бачити себе частиною цього соціуму, відбувається їхнє відчуження, оскільки вони відхиляють нововведенні «правила гри». Інакше кажучи, аномія, за Мертоном, — зменшення сили впливу системи соціальних/культурних/моральних стандартів у певних осіб чи груп. Ця людина або група людей виявляються, так би мовити, «виштовхнутими» повз суспільство, ігноруючи соціальні/культурні/моральні приписи, задача яких полягає у координуванні громадських відносин і суспільного життя загалом [Политкина, 2012, с. 148].

Для Мертона, на відміну від Дюркгайма, аномія не є такою, що для своєї появи неодмінно вимагає непередбачуваних обставин (позитивних або негативних), а можлива як і ординарне становище суспільства, котрому притаманне розходження в соціально схвалених цілях і засобах їх досягнення. Ці цілі визначаються конститутивними цінностями культури. Для американського соціуму, наприклад, Мертон виділяв накопичення багатств (ціль) як прояв особистісного успіху

(цінність). Аномія у такому випадку — нездійсненність досягнення соціально затвердженими засобами соціально прийнятих цілей.

Відповідно до комбінування цілей/засобів, Мертон виділяв чотири типи девіантної (аномічної) поведінки, а саме: інновацію (згода з цілями, але з можливістю недотримання нормативних засобів задля їхнього звершення); ритуалізм (погодження з нормативними засобами при відмові від досягнення цілей); ретреатизм (відмова і від цілей, і від засобів без поради чогось нового) та заколот (неприйняття цілей та засобів рівночасно з пропонуванням нових).

Отож, обидва теоретики аномії, Дюркгайм та Мертон, намагалися знайти ті рушійні сили, які перетворюють аномічну поведінку на «пересічну» як наслідок соціальної ситуації, у самій соціальній системі. Утім, якщо представник індустріального суспільства полягав, що це можливо лише в окремих, особливих випадках буття суспільства, то член постіндустріального соціуму звернув увагу на прояви аномії і в стійкі, стабільні часи життя соціуму, коли, на перший погляд, це було би химерно [Мещерякова, 2014, с. 202—203].

Розділ 4.3. Відчуження як феномен постмодерністського суспільства (Бодрійяр, Фуко)

Останнім за списком, але не за значимістю, підходом, котрий ми розглянемо в контексті вивчення «відчуження», є постмодернізм. У цьому підрозділі буде порівняно два протилежні постмодерністські погляди на причину і природу відчуження у сучасному суспільстві.

Хай сам видатний філософ і соціолог Жан Бодрійяр відхрещувався від постмодернізму, він був визнаний класиком цього напрямку ще за життя. Мислитель виокремлював новий тип відчуження, характерний тільки для постіндустріальних суспільств: він окреслив його «монополією коду». Сутність цього виду відчуження полягає в тому, що в процесі перетворення з індустріального в постіндустріальне суспільство уречевлення заміщується знаком.

Типова для суспільств минулого теорія потреб перестає бути ключовою, адже споживча вартість поступається міновій і ринковій, потрапляючи під всевладдя знака. Якщо в суспільстві індустріальному в його основі функціонування були праця та виробництво, то в постіндустріальному це виробництво стало підпорядковуватися споживанню, що стало першорядним. Це спричинено не лише забезпеченістю асортиментів товарів, а й поворотом у ставленні до об'єктів споживання та їх завдання у житті: здатність товару задовольняти потреби, цебто споживча вартість, звільнила місце системі знаків.

Саме в постіндустріальному суспільстві об'єкти споживання позбавляють суб'єкта інших суб'єктів, у такий спосіб, відповідно, плюндруючи інтрасуб'єктивність: цей інший суб'єкт зазнає мутації у звичайнісінький знак-товар, як і все те, що проводить в життя хоч якусь знакову роль у даному середовищі. Система знаків вимагає існування лишень в умовах, коли її складові діють згідно спільної логіки, улагоджено одному «коду», тому її наслідком є фетишизація споживчих і мінових вартостей, що загалом визначає товарний фетишизм і трансформування суб'єкта в знаковий об'єкт [Гатауллин, 2011, с. 21—22].

Ще один титан постмодерністської думки, який, до речі, також відхилив цей ярлик, французький науковець Мішель Фуко у питанні відчуження заплутаність і проблематичність людського буття в постіндустріальному суспільстві бачив не тільки та не стільки пов'язаними з соціально-економічними відносинами (на відміну від Бодрійяра), натомість визначаючи коріння проблеми в природі людини, її психічному розвитку й формах раціональності.

Так, за Фуко, суб'єкт — це людина психоаналізу, котра зазнає силування, суцільних болісних маніпуляцій; урешті-решт, вона ліквідується, вигасає, стаючи ноуменом, підробкою. Учений зауважував, що повернення до невідчуженого стану не спроможне шляхом певної соціальної дії, нехай навіть революційної. У рамках психологічно-екзистенційних засновків самозвільнення особистості він пропонує

власний варіант герменевтики суб'єкта, базуючись на концепті «турботи про себе», смисл котрої полягає в процесі саморозвитку та самореалізації. У такий спосіб Фуко намагався не просто розробити якусь соціально-психологічну теорію, яка відображає відокремлені площини взаємовідносин між людиною і суспільством, а спробувати виразити інтегральне розуміння суб'єкта в усіх його потенційних виявах і відмінних рисах.

Мислитель не стверджує безпосередньо, що ідея «турботи про себе» (коріння котрої лежить в античній філософії), є стовідсотковим варіантом звільнення від відчуження, однак за її допомогою уможлиблюється відновлення автентичності, істинних атрибутів: це своєрідна педагогіка для формування духовних властивостей індивіда.

Фуко наводить приклад практик, що належать до «турботи про себе», які мають живити людину, очищати її, котрі давно існують і активно задіяні: тут і молитва, і медитація, і послух тощо. Таким чином, прослідковується зв'язок цього підходу та первинного значення слова «відчуження» — релігійного: самовизволення людини від мирського, буденного через духовне піднесення [Иванчук, 2016, с. 81—83].

Отже, Бодрійяр спирався на тлумачення відчуження через його соціально-економічну характеристику: перехід «корони» від виробництва до споживання та окупацію буття знаками, що підкорили реальне. Водночас Фуко акцентував на загальності відчуження, глибоко вкоріненого в естві індивідуума, його психічного й культурного життя.

Отож, у третьому розділі нами було піддано аналізу концепції «відчуження», типові для постіндустріального суспільства, зокрема:

- Відчуження як результат масовізації суспільства та його культури, що є характерним для соціальних критиків;

- Відчуження як компонент нормативної невизначеності, що є характерним для репрезентантів структурного функціоналізму;
- Відчуження як явище постмодерну, що є характерним для постмодерністів.

Таким чином, розібравши останній розділ, можемо підбивати підсумки дипломної бакалаврської роботи.

Висновки

У цій дипломній бакалаврській роботі нами було проаналізовано дискурс поняття «відчуження» протягом історії соціогуманітарної думки та соціології. Зокрема, увагу було звернено, по-перше, на протосоціологічні концепції, поширені в доіндустріальних суспільствах: «відчуження» як релігійне, правове і філософське явище. По-друге, на соціологічні й соціогуманітарні зображення відчуження в контексті: марксизму, французької класичної соціології, неокантіанства, психоаналізу, екзистенціалізму та критичної теорії. По-третє, на соціальне теоретизування в концептуальних рамках: масового суспільства, неузгодженості суспільної структури, настання постмодерності.

Треба визнати, що на основі поверхового ознайомлення з терміном «відчуження» воно постає як досить-таки розрізнене поняття, притому настільки, що деякі науковці соціогуманітарного спрямування встигають заперечити сенс його вживання і навіть пропонують відмовитися від використання. Тим не менш, аналіз, котрий було проведено в даній роботі, яскраво демонструє, що, розглядаючи дискурс «відчуження» в розвитку соціогуманітарної думки, можна переконатися в науковій наступності і послідовності концепту «відчуження»: так, удалося прослідкувати ту лінію, що пов'язує на перший погляд далекі один від одного поняття і формулювання «відчуження», як-от:

- Релігійний підхід став однією з основ визволення від відчуження у постмодерністів, для прикладу, Фуко;
- Правовий підхід Руссо є перехідною ланкою між попередніми правовим і майбутнім соціально-філософським підходами;
- Ідеї німецьких класичних філософів, наприклад, Гегеля і Фюєрбаха, згодом зазнали реінтерпретації в марксизмі;
- Марксистське розуміння є, скоріш за все, центральним і найголовнішим в соціогуманітарному пізнанні;

- Теоретичні погляди французької класичної філософії стали справжнім ключем для структурного функціоналізму;
- Міркування німецьких соціологів-неокантіанців були адаптовані й розширені критиками масового суспільства;
- Праці психоаналітиків були пристосовані представниками Франкфуртської школи;
- Екзистенціалістські міркування вплинули на розвиток постмодерністського світоглядного напрямку та соціальної критики;
- Умонастрої франкфуртців — це предтеча (і разом з тим, так би мовити, перше покоління) критиків масового суспільства.

Перелічені висновки ясно ілюструють спадкоємність і зв'язність дискурсу «відчуження» в історії соціального теоретизування. Використання хвильової концепції розвитку суспільства Елвіна Тоффлера не просто не заважає, а радше й допомагає наочно пояснити цей дискурс: ідея не з'являється в повітрі та не гине разом зі своїм творцем, а продовжує жити й надалі, постійно перетворюючись і розвиваючись відповідно до нової «хвилі» людської історії. Наприклад, бажання Руссо звільнити громадян від тиску нерівності абсолютистської Франції трансформувалося у порив Маркса визволити робітників від ланцюгів буржуазії, а невідповідність класичного марксистського підходу економіці часів постмодерну змусило Бодрійяра оголосити «монополію коду» — у такий спосіб прослідковується спільний мотив «відчуження», котрий об'єднує всі три хвилі (доіндустріальність-індустріальність-постіндустріальність). Іншими словами, ідеї Руссо були актуальні для доіндустріального суспільства, але завдяки обробці Маркса де-факто продовжили існування і в індустріальному; так само й Бодрійяр оновив марксистський погляд на економіку і пов'язане з нею «відчуження», адаптувавши його до новітніх реалій постмодерності.

Варто зазначити, що, окрім поділу за «хвилями» розвитку суспільства, іншою характерною рисою, яка об'єднує (або навпаки протипоставляє) вивчені переконання науковців є погляд на зміст відчуження як об'єктивне чи суб'єктивне (чи синтезний, усереднений варіант) явище. Хтось спирається на позитивність, реальність «відчуження» як певного факту (скажімо, Дюркгайм); деякі акцентують увагу на внутрішньому, індивідуальному аспекті «відчуження» (скажімо, Фройд); хтось шукає вихід в поєднанні цих підходів, де обидві точки зору — об'єктивний й суб'єктивний погляд — враховані й визнаються справедливими (скажімо, Фуко).

Отже, у цій дипломній бакалаврській роботі нам вдалося з'єднати у моноліт різні підходи до «відчуження», побачити не окремі, відсторонені концепти, а єдине ціле; відслідкувати взаємозалежність та взаємовплив щодо «відчуження» учених і філософів різних шкіл, напрямків, теорій. Таким чином, дискурс «відчуження» має насправді набагато більше спільного, аніж окремого, і це є доказом того, що історія ідей ніколи не стоїть на місці, постійно розвиваючись і зазнаючи нових форм. Як, власне кажучи, і суспільство.

Список використаних джерел

1. Адорно Т. Диалектика просвещения. Философские фрагменты. / Адорно Т., Хоркхаймер М./ Перевод на русский язык: М. Кузнецова. — СПб., 1997.
2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть (1976). М.: «Добросвет», 2000. - 387 с.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О. Погорілого. — К. : Основи, 1994. — С. 261. — ISBN 5-7707-5612-8.
4. Вергун О. Поняття бюрократії в творчості М. Вебера/О. Вергун//Наукові записки. Том 7, Політологія. Соціологія / Національний університет “Києво-Могилянська академія” - 1999. - С. 21-26.
5. Гатауллин, А. / Социальный субъект в исторических формах отчуждения: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01 / Адель Искандерович Гатауллин. – Казань, 2011. – 25 с.
6. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа / Пер. Б. А. Фохта, отв. ред. Е. П. Ситковский. — М.: Мысль, 1977. — 471 с.
7. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної : пер. с англ. / Пер.,передм.,та приміт. Т. Польська, В. Малахов; – Київ : Дух і Літера, 2000 . – 600 с. – ISBN 966-7888-04-5.
8. Гончарова О. Рефлексії концепту «відчуження» у науковому дискурсі. // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки, 2019. ISSN 2413-0060, с. 27-37.
9. Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / Пер. з фр. Л.Кононович. — К.: Основи, 1998. — 519 с.
- 10.Іванова Л. Філософсько-психологічний аспект феномену «відчуження» людини в соціально-економічних структурах / Л.С.Іванова // Проблеми сучасної психології. - 2013. - No 2. – С. 65-69.

- 11.Иванчук В. / Модели отчуждения у М. Фуко и Т. Адорно // Філософія і політологія в контексті сучасної культури: наук. журн. / гол. ред. О. С. Токовенко. Дніпро, 2016. Вип. 1 (10). С. 80-85.
- 12.Игнатов М. / Феномен отчуждения человека в дискурсе информационно-сетевой культуры / Дисс. к. филос. н. / 09.00.13 – философская антропология, философия культуры / НИУ «БелГУ». Белгород, 2011.
- 13.Кант, И. Критика чистого разума / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. — К.: Юніверс, 2000. — 504 с.
- 14.Кривенко К. Відчуження праці у перехідній економіці // Кривенко К., Чернишук В. / Проблеми формування ринкової економіки: Міжвід. наук. зб. — Вип. 10. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 36—45.
- 15.Крючкова В. Про деякі буржуазні концепції «масової культури». /В. Крючкова // Всесвіт. – 1976. – № 1. – с. 161–167.
- 16.Кузь О. / Становлення соціально-філософського дискурсу відчуження: домарксистський етап / О.М. Кузь, О.М.Сахань // Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2011. – № 10.
- 17.Куняшова Е. / Феномен отчуждения в культурно-философских концепциях Ф. Ницше и Г.Зиммеля / Е. В. Куняшова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 12(50), ч. III. – С.125–128.
- 18.Лесевицкий А. / Исследование сущности «объемной теории отчуждения» в творчестве Ф. М. Достоевского / А. В. Лесевицкий // Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского. – 2012. – № 27. – С. 311–315.
- 19.Льовкіна О. Подолання відчуження в сучасному світі: погляд представників Франкфуртської школи / О. Льовкіна // Свідомість, мозок, мова: актуальні проблеми та міждисциплінарні досягнення : зб. матер. наук.-практ. конф., м.

- Львів, 19-20 квітня 2018 року / Мін-во охорони здоров'я, Львівський нац. мед. ун-т ім. Д. Галицького [та ін.]. – Львів, 2018. – С. 140–143.
- 20.Маркс К. Сочинения, тома 1-39. / Маркс К., Энгельс Ф. / Издание второе М.: Издательство политической литературы, 1955-1974 г.
- 21.Мертон Р. Социальная структура и аномия //Социология преступности (Современные буржуазные теории) Москва, 1966. Перевод с французского Е.А.Самарской. Редактор перевода М.Н. Грецкий. Издательство «Прогресс». С. 299-313
- 22.Мещерякова Н. / Аномия в сложном обществе // Вестник МГИМО- Университета. 2014. № 2. С. 201–207.
- 23.Міллер Д. / Енциклопедія політичної думки /За ред. Девіда Міллера / Пер. з англ. — К.: Дух і літера, 2000 — 472 с.
- 24.Напсо М. / Аномия как социальный феномен// Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия: Социальные науки. 2017. № 3 (47). С. 65-70.
- 25.Одарич С. Историко-соціологічний вимір комунікації: соціальні наслідки сократичного методу узгодження загальних понять / Одарич С. В. // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць. – 2014. – № 3/4 (23/24). – С. 74–78.
- 26.Орлов С. Генеза поняття «раціоналізація» у М. Вебера // Вісник Львівського університету філософсько-політологічної студії, 2017 – С. 237–239.
- 27.Осин Е./ Смыслоутрата и отчуждение // Осин Е, Леонтьев Д. / Культурно- историческая психология. 2007. № 4. С. 68–77.
- 28.Политкина К. / Феномен религиозного отчуждения // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2012. – № 12 (26). Часть III. – С. 140-149.

29. Самардак Д. Розвиток інтерпретації категорії тотальності від Канта до Гегеля / Д. В. Самардак // Молодий вчений. - 2016. - № 4. - С. 609-612.
30. Тоффлер Е. / Третя хвиля / Перекладач: Андрій Євса, за редакцією Віктора Шовкуна. — Київ : Видавничий дім «Всесвіт», 2000. — 480 с. — 1000 прим. — ISBN 966-95607-2-1.
31. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. М., 1989.
32. Фром Е. Втеча від свободи / Е. Фром // Читанка з історії філософії : в 6 кн. — Кн. 6. Зарубіжна філософія ХХ століття. — К.: Наукова думка, 2008. — 180 с.
33. Фуко М. Герменевтика суб'єкта. Курс лекцій, прочитаних в Коллеж де Франс в 1981-1982 учебном году [Текст] / СПб.: Наука, 2007. — 677 с.
34. Хайдеггер, М. Время и бытие: Статьи и выступления / Сост., пер. с нем. и комм. В. В. Бибихина. — М.: Республика, 1993. — 447 с.
35. Шевченко Г. Неомарксистський дискурс феномену відчуження представників Франкфуртської школи / Г. М. Шевченко // Гілея: науковий вісник: [зб. наук. пр.]. - К., 2009. - С. 97-106.
36. Шинкарук В. / Філософський енциклопедичний словник / голова редколегії В. І. Шинкарук // Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; Абрис, 2002. — 742 с. — 1000 екз. — ББК 87я2. — ISBN 966-531-128-X.
37. Leamon R. (1982) / The concept of sovereignty and its relation to natural law in Hugo Grotius' De jure belli ac pacis. / Masters thesis, Memorial University of Newfoundland.
38. Moore S. / Rousseau on Alienation and the Rights of Man / History of Political Thought Vol. 12, No. 1 (Spring 1991), pp. 73-85 (13 pages)
39. Rotenstreich N. / Alienation : the concept and its reception / Leiden ; New York : E.J. Brill, 1989. 147 p.
40. Rousseau, J.-J. (2011). Discourse on the origin and foundations of inequality among men. New York, NY: Bedford/St. Martins.

41. Schwarzenbach S. (1988) / Locke's Two Conceptions of Property / *Social Theory & Practice* 14: 141–172.
42. Shils E. The theory of mass society // *America as a mass society* / Ed. by. Olson. L.: Collier-Macmillan, 1963. P. 30-47.
43. Horowitz A. / Will, Community and Alienation in Rousseau's Social Contract / *Canadian Journal of Political and Social Theory* Volume X, Number 3 (Fall, 1986). 63–82.
44. Van den Haag E. / Happiness and Of Despair We Have No Measure / in Bernard Rosenberg and David Manning White "Mass Culture: The Popular Arts in America". New York, 1957.